

**LATİN AMERİKA BAŞKANLIK SİSTEMLERİNDEN BİR
ÖRNEK: BOLİVYA'DA BAŞKANLIK SİSTEMİ***
(AS AN EXAMPLE OF PRESIDENTIAL SYSTEMS IN LATIN AMERICA: THE
BOLIVIAN PRESIDENTIAL SYSTEM)

Sinem Şirin**

ÖZ

Latin Amerika'da ortaya çıkan yeni anayasacılık -Antçı Anayasacılık- akımı Bolivya'yı da etkisi altına almıştır. Zorlu siyasi mücadeleler sonrasında 2009 yılında, seçimle oluşturulan kurucu meclis tarafından hazırlanan Bolivya Anayasası kabul edilmiştir. Bu çalışmada, 2009 Anayasası öncesindeki siyasi olaylar ve seçimler incelendikten sonra yeni anayasaya göre oluşturulan hükümet biçimi incelenmiştir. Yürütme ve yasama erklerinin oluşumu, yetkileri ve birbirlerine karşı konumları normatif açıdan açıklanmıştır. Bolivya Anayasasında düzenlenen başkanlık sisteminin saf başkanlık sistemi ile olan benzerlikleri ve farkları incelenerek, başkanlık sistemi konusunda bir tespit yapılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Latin Amerika, Bolivya Anayasası, başkanlık sistemi, hükümet biçimleri.

ABSTRACT

The new constitutionalism movement that emerged in Latin America, has influenced Bolivia as well. The Bolivian Constitution was prepared by an elected constituent assembly and adopted in 2009 following a period of difficult political struggle. In this study, the political situation and elections before the 2009 Constitution and the political regime that was created by the new constitution are examined. The formation of the executive and legislative powers and positions of these powers compared each other are described with respect to a

* Bu makale 19.07.2015 tarihinde Yayinevimize ulaşmış olup, 14.12.2015 tarihinde hakem onayından geçmiştir.

** Araştırma Görevlisi, İstanbul Kemerburgaz Üniversitesi Hukuk Fakültesi Anayasa Hukuku Anabilim Dalı.

normative framework. Also the similarities and differences between the pure presidential system and the presidential system that has been adopted in the Constitution of Bolivia are examined and an attempt is made to assess the presidential system.

Keywords: *Latin America; Constitution of Bolivia; presidential system; political regimes.*

GİRİŞ

Latin Amerika 1980'li yıllardan sonra yeni anayasacılık dönemine girmiştir. Kimi ülkeler anayasalarını yeni baştan kaleme almış, kimi ülkeler ise anayasalarında köklü reformlar gerçekleştirmişlerdir. Bu değişiklikler, ülkeden ülkeye değişiklik gösterse de önemli ortak özellikler içermektedir. Bireysel ve kolektif hakların tanınması, katılım mekanizmalarının arttırılması, yargı sisteminin güçlendirilmesi gibi düzenlemeleri barındıran bu anayasalar, yeni bir anayasacılık akımını ortaya çıkarmıştır.¹ Dünya tarihindeki önemli siyasi dalgalanmaların yön verdiği anayasal hareketlerde Latin Amerika'daki bu akım, "Yeni Latin Amerika Anayasacılığı" ve "Yeni Antçı Anayasacılık" olarak literatüre geçmiştir.² Bolivya'yı temsilci, katılımcı, komüniter bir demokrasi olarak tanımlayan Bolivya Anayasası da bu akımın öncülerindedir.³ Bolivya'da olduğu gibi halkın kurucu meclisi (demokratik konvansiyon) yoluyla ortaya çıkan bu akım, başkanlık sisteminin kendine özgü özellikleri ile halkın doğrudan veya yarı doğrudan yönetime katılmasını birlikte sağlamış; sosyalist-demokratlaştırıcı başkanların önderliğinde yeni anayasaları ortaya çıkarmıştır.⁴

¹ Rodrigo Uprimny, "Latin Amerika'da Yeni Anayasa Hukuku Dönüşümleri: Eğilimler ve Sorunlar", Çeviren: Emine Karacaoğlu, Küresel Bakış Dergisi, Nisan 2012, Sayı 5, s. 1-25.

² A.g.e., s. 30-31; Almut Schilling-Vacaflor, "Bolivia's New Constitution: Towards Participatory Democracy and Political Pluralism?", European Review of Latin American and Caribbean Studies, Nisan 2011, s. 3.

³ A.g.e.

⁴ Öykü Didem Aydın, "Latin Amerika'da Yeni Anayasacılık ve Yeni-Anayasacı Başkanlar Öncülüğünde Barışçıl Devrim Kuramı: -I- Hugo Rafael Chavez Frias ve

Öncelikle, Latin Amerika ülkelerinin genel eğilimine bakmak gereklidir. Koloni yönetimlerine başkaldırarak sömürgeci devletlerden bağıni tamamen koparan ülkelerde demokratikleşme ve bağımsızlık hareketleri birlikte gelişmiştir; bu ülkeler, genellikle anavatanı Amerika Birleşik Devletleri olan başkanlık sistemini tercih etmişlerdir.⁵ Sert erkekler ayrılığı teorisine dayanan başkanlık sistemi, kişisel gücün önüne geçmeyi, gücün sınırlanması için de bölünmesi ve farklı organlara bırakılmasını, bu ayrı organların birbirini dengelemesini amaçlar. Yürütmenin başı olan başkanın ve yasama organının halk tarafından doğrudan veya dolaylı biçimde ayrı seçimlerle seçilmesi; bu organların birbirlerinin görevini sonlandıramaması olmak üzere iki önemli unsur üzerine kurulu başkanlık sistemi, Latin Amerika'da parti sistemleri çok partili sistem üzerine kurulmuştur.⁶ Çok partili yapının yanında bölgenin sosyo-ekonomik yapısının yarattığı krizler, bu krizleri çözecek demokratik yönetim eksikliği gibi nedenlerle, sistem saf başkanlık modelinden kayarak otoriter eğilimleri öne çıkarmıştır. Hiper başkanlık olarak isimlendirilen bu sistemlerde, başkanlar tek başına kanun gücünde işlem yapmaya yetkilendirilmişlerdir.⁷

Latin Amerika'ya genel olarak bakıldığında, disiplinsiz ve çok partili yapılarda başkanlar siyasal süreçte etkili olabilmek için geniş anayasal yetkilere ihtiyaç duymaktayken, arkalarında çoğunluk desteği olan başkanlar buna ihtiyaç duymamaktadır. Yasama çoğunluğu bu noktada en belirleyici etkidir.⁸

Bölünmüş parti yapısının neden olduğu koalisyon hükümetlerinde karşılaşılan bir sorun da başkanlık sisteminin, parlamenter sisteme

Venezuela'da Demokratik Anayasa Konvansiyonu Örneği", Yeni Türkiye: Başkanlık Sistemi Özel Sayısı, S. 51, Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi, s. 792.

⁵ Şule Özsoy Boyunsuz, "Başkanlık Sisteminin Anayasal, Kurumsal, Davranışsal Dinamikleri ve Türkiye İçin Başkanlık Sistemi Tercihini", Yeni Türkiye: Başkanlık Sistemi Özel Sayısı, S. 51, Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi, s. 417.

⁶ Sartori, Giovanni Sartori, Karşılaştırmalı Anayasa Mühendisliği, Çeviren: Ergun Özbudun, Ankara: Yetkin, 1997, s. 125.

⁷ José Antonio CHEIBUB, Zachary ELKINS, Tom GINSBURG, "Latin American Presidentialism in Comparative and Historical Perspective", Texas Law Review, C. 89:1707, 2011, s. 1716-1720.

⁸ Canan Aslan-Akman, "Başkanlık Sistemlerinin Latin Amerika Deneyimi: Çok-Parti Sistemlerindeki Çeşitlilikler, Sorunlar ve Fırsatlar", Başkanlık Sistemi ve Türkiye, Ülkeler, Deneyimler ve Karşılaştırmalı Analiz, İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2007, s. 182.

evrilmesidir. Kanun gücünde kararname çıkarmak, kriz yetkileri ve bunun da ötesinde fesih yetkisi, başkanı çok güçlü bir konuma taşıyarak, başkanlık sisteminin temelini oluşturan erkler ayrılığı ilkesini ihlal etmektedir. Ancak bu ülkelerde yönetme güçlüğü başka türlü aşılama-
maktadır.⁹

Yeni Bolivya Anayasası'nın katılımcı, toplumcu ve demokratik bir sistem yaratma amacı, Latin Amerika'nın geleneksel hükümet sistemi olan başkanlık sistemine kendi ölçeğinde ne derece etki etmiştir; yeni Bolivya Anayasası, nasıl bir hükümet sistemi tasarlamıştır? Bu çalışmada bu soruya yanıt aranacaktır.

I. REJİMİ HAZIRLAYAN TOPLUMSAL VE EKONOMİK ALTYAPI

Zengin yeraltı kaynakları nedeniyle sömürgeci devletlerin hedefi olan diğer Latin Amerika ülkeleri gibi Bolivya da üç yüz yıl, İspanyol sömürgeci altında yaşamıştır.¹⁰ Bağımsızlık, 1825 yılında ilan edilmiştir; ancak bu tarihten itibaren Bolivya, yaklaşık 200 darbe ve karşı darbeye sahne olmuştur.¹¹ Ülke nüfusunun yarısından fazlasını Aymara ve Quechua yerlileri oluşturmasına rağmen, yerlilere seçme ve seçilme hakkı 1952 yılında gerçekleştirilen ulusal devrim ile verilmiştir.¹² Ulusal devrimin kaynağı, bağımsızlık sonrası ekonomik durumu düzelmeyen, Bolivya'nın yabancı şirketlere verilen madenlerinde çalışan işçilerin başlattığı sendikal hareketin yarattığı güç olmuştur. 1950'lere doğru kurulan Latin Amerika'daki en güçlü sendikal hareket Bolivya Merkezi İşçi Sendikası (Central Obrera Boliviana) ve bir siyasi parti olarak örgütlenen Ulusal Devrimci Hareket (MNR - Nationalist Revolutionary Movement), başta madenciler olmak üzere endüstriyel emekçileri, küçük toprak sahibi köylüleri ve orta sınıf entelektüelleri bir araya getirerek devrimi hazırlamışlardır. 1952 yılında gerçekleştirilen devrim, kolektif

⁹ Özsoy, a.g.e., s. 422.

¹⁰ Latin Amerika ülkelerindeki sömürgeleşme ve bağımsızlık süreçleriyle ilgili olarak bkz. Buket Şahin, *Latin Amerika-Yakılan Bellekler*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2013.

¹¹ A.g.e., s. 71.

¹² David C. King, *Perspectives on Constitutional Reform in Bolivia*, <http://revista.drclas.harvard.edu/book/constitutional-reform-bolivia>.

bir toplum yaratmayı ve devleti güçlendirmeyi amaçlamıştır. Doğal kaynakların millileştirilmesi yönünde önemli adımlar atılmıştır.¹³

Ulusal devrimin başlattığı demokratikleşme süreci, 1964 yılındaki darbe ile kesintiye uğramıştır. Askeri yönetimler, gelişen demokratik hareketin kazanımlarını ve hareketi besleyen örgütleri ortadan kaldıran politikalar izlemişlerdir. Sivil yönetime ancak 1982 yılında geçilmiştir; fakat demokratik bir düzen kurulamamıştır. Bu dönemde yerli hareketi, kültürel ve ekonomik mücadelesini sürdürmüştür. Bu mücadele giderek kültürel ve yerel-ekonomik mücadelenin ötesine geçmiş ve devletin siyasal dönüşümünü amaçlayan bir harekete dönüşmüştür. Çünkü yerli topluluklar, kültürel haklarının tanınmasının onların ekonomik durumunu düzeltmeyeceğini anlamışlardır. Bu nedenle hareketin boyutu değiştiği gibi yönü de neo-liberal politikalara karşı değişmiştir.¹⁴

İşte bu ekonomik ve siyasi hareket, 1952 devriminin ardından gerçekleşen karşı devrim sürecinde bastırılan, işsiz bırakılan yerli ve işçi toplulukların geçimini sağladıkları, ülkenin en önemli ve kutsal sayılan bitkisi koka yaprağından doğmuştur. İşsiz madencilerin koka üreticiliğine yönelmeleri, koka yaprağı üretiminde bir patlamaya neden olmuştur. Kokain yapımında kullanılan koka yaprağı, uluslararası pazarın hâkimlerince “uyuşturucuyla mücadele” savaşına hedef olmuştur. Bu hedefe karşı başlayan mücadele, 2000’li yıllarda neo-liberal politikaların uzantısı özelleştirmelerle ülkenin öz varlıklarının apar topar satılmasıyla, toplumsal muhalefeti doruğa çıkarmıştır.¹⁵

Bolivya’nın su kaynaklarının Dünya Bankası talimatıyla dünyanın en büyük şirketlerinden biri olan uluslararası bir şirkete satılarak tamamen özelleştirilmesi; şirketin su fiyatlarına yüzde 300’e kadar zam yapması ve daha da ileri giderek halkın yağmur suyunu bile biriktirmesinin yasaklanması toplumsal mücadeleyi tırmandırmıştır. “Su savaşları” denen bu mücadele, koka üreticilerinin (cocaleroslar) örgütlediği ve toplumun büyük kesiminin katıldığı eylemleri başlatmıştır. Hükümet bu eylemleri şiddet kullanarak engellemeye çalışmıştır. Aylarca süren

¹³ Burak Ülman, “Bolivya’da Cocaleros Hareketini Anlamak”, Yakın Doğu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. I, S. 1, Nisan 2008, s. 169-170.

¹⁴ Schilling-Vacaflor, a.g.e., s. 7-8.

¹⁵ Ülman, a.g.e., s. 172.

mücadele sonucunda hükümet geri adım atmış ve suyun ticarileşmesini durdurmuştur.¹⁶

“Su savaşları”nda ve 2003 yılında da “gaz savaşları”nda mücadele eden cocaleroslar, MAS’ı (Movement For Socialism-Sosyalizme Doğru Hareket Partisi) bugün Bolivya’da iktidara taşımışlardır. Kendisi de koka üreticisi olan Evo Morales, bu mücadele sonunda ülkenin ilk yerli başkanı seçilmiştir.¹⁷

II. REJİMİ ORTAYA ÇIKARAN SİYASAL ALTYAPI

A) MAS’ın İktidara Gelişi ve Kurucu Meclis

18 Aralık 2005’te hem başkanlık hem de parlamento seçimleri gerçekleştirilmiştir. 2005 yılındaki oyların dağılımı şu şekildedir:¹⁸

* Kayıtlı seçmen sayısı	: 3.671.152
* Oylamaya katılanların sayısı	: 3.102.417 (yüzde 84.51)
* Geçersiz oylar	: 228.616
* Geçerli oy	: 2.873.801

Siyasal partilere göre oy dağılımı ve bu dağılımın Çok Uluslu Yasa Meclisi’ne yansımaları ise şu şekildedir:

* MAS	1.554.374	yüzde 53.74	72 sandalye
* PODEMOS	821.745	yüzde 28.59	43 sandalye
* UN	224.090	yüzde 7.80	8 sandalye
* MNR	185.859	yüzde 6.47	7 sandalye

2005 seçimlerinde Evo Morales’in önderliğindeki MAS, Vekiller Kamarası’nın 72, Senatörler Kamarası’nın ise 27 sandalyesinden 13’ünü kazanmayı başarmıştır. Kendisine en yakın oranı yakalayan PODEMOS’un adayı Jorge Quiroga’yı mağlup eden Morales, ülkenin ilk yerli başkanı olmuştur.

Morales, Ocak 2006’da yemin ettiğinde, yeni bir anayasa yaparak Bolivya’yı yeniden kurmayı ve ülkenin ulusal kaynaklarını geri almayı taahhüt etmiştir. Su ve gaz savaşlarının doğurduğu yeni devlet düzeni

¹⁶ A.g.e.

¹⁷ Şahin, a.g.e., s. 71.

¹⁸ 2005 ve 2009 seçimleriyle ilgili tüm veriler için bkz. <http://www.electionguide.org/countries/id/27/>.

taleplerinin, yeni anayasa ile mümkün olacağından hareketle kurucu meclis kurulmasını önermiştir.

Temmuz 2006'da yeni anayasa yazımı için kurucu meclis seçimleri yapılmış ve MAS bu seçimlerden de galip çıkmıştır. 16 farklı siyasi gruptan 225 temsilcinin seçildiği kurucu meclis, yeni anayasanın bir yıl içinde yazılmasını öngörmüştür; fakat protestolar nedeniyle anayasa yapım süreci 4 ay ertelenmiştir.

Konumuz açısından kurucu meclis çalışmalarında öne çıkan erkler ayrılığı ilkesiyle ilgili görüşlere değinmekte fayda var. Anayasa hazırlanırken hem muhalefet hem de MAS, erkler ayrılığından yana görüş açıklamıştır. Ancak muhalefet partisinden farklı olarak MAS, dördüncü bir erk olarak "toplumsal erkin" de anayasada yer almasını savunmuş, halkın yasa teklifi ve her beş üyesinden ikisi yerli olmak üzere halk tarafından seçilen yargısal kurulların denetimine tabi yargı örgütlenmesi ile özgün bir erkler ayrılığı tezi ileri sürmüştür. Muhalefet ise bu teze karşılık olarak ABD anayasacılığının klasik savlarını, liberal temelde hukuk devleti ilkesini ve anayasanın üstünlüğü ilkesini savunmuştur; ancak halkın yasa teklifi ve yargı mensuplarının halk tarafından seçilmesini eleştirmiştir; çevre konusunda ise mülkiyet hakkı ve girişim özgürlüğü lehinde görüş bildirmiştir.¹⁹

MAS ve yandaşlarının görüşlerinin ağırlığındaki anayasa metni, 25 Ocak 2009'da referanduma sunulmuş ve yüzde 61 oyla kabul edilmiştir.²⁰

B) 2009 Anayasası ve Seçimler

Yeni anayasanın kabulü nedeniyle 6 Aralık 2009'da yapılan erken seçimle, Ulusal Kongre'nin yerini, 130 kişiden oluşan Vekiller Kamarası ve 36 kişiden oluşan Senatörler Kamarası'nın birleşiminden oluşan Çok Uluslu Yasama Meclisi almıştır. Bu seçimde aynı zamanda 2009 Anayasası'na göre -La Paz, Chuquisaca, Cochabamba, Oruro ve Potosi olmak üzere- ülkenin beş yeni bölgesinin seçmenlerinin, kendi bölgesel özerklikleri konusunda referandum da gerçekleştirilmiştir. On iki bölge (komün), geleneksel yerli kurallarını kabul etmiştir.

¹⁹ Tolga Şirin, "Yeni Bolivya Anayasası Üzerine Bazı Notlar", Bolivya Anayasası, Hukuk, Demokrasi, Özerklik, Editörler: Mahmut Fevzi Özlüer, Ilgın Özkaya Özlüer, Tolga Şirin, Nazım Sinan Odabaşı, Ankara: Phoenix Yayınevi, Kasım 2012, s. 23-24.

²⁰ <http://www.electionguide.org/elections/id/127/>

2009 seçimlerinde MAS'ın karşısındaki en güçlü rakipler, PP (Plan For Progress) lideri eski eyalet valisi ve eski ordu kumandanı Manfred Reyes Villa ve UNF lideri Samuel Doria Medina olmuştur. 2005 seçimlerinin rakip partilerinden PODEMOS lideri başkanlık yarışına girmemiştir.²¹

Okullar, yaşlılar ve kadınlar için ödenek ayıracağını ilan eden Morales, reformları devam ettirmek için kendisinin desteklenmesini istemiştir. 2009 yılındaki küresel ekonomik krize rağmen, ülke kaynaklarının (gaz ve mineraller) yüksek fiyatla ihracı, ekonomik gelişmeyi devam ettirmiştir. Çünkü Morales hükümeti, doğalgazı, petrolü, madenleri ve haberleşmeyi millileştirmiş, elektrik firmalarını da kamulaştırmaya devam etmiştir. Değişim ve anti neo-liberalizm, MAS'ın temel sloganı olmuştur. Bu politik duruş ile MAS, 2009 seçimlerinin de galibi olmuş, her iki kamarada da çoğunluğu sağlamıştır. Vekiller Kamarasında 88 sandalye, Senatörler Kamarasında 26 sandalye elde edilmiştir.²² 6 Aralık 2009 tarihli başkanlık seçimini de Evo Morales, oyların yaklaşık yüzde 65'ini alarak kazanmıştır.²³

Bolivya'da en son gerçekleştirilen seçim 12 Ekim 2014 tarihlidir. MAS bu seçimde de en çok oyu alan parti olmuş, Çok Uluslu Yasama Meclisi'nin her iki kanadında üçte iki oranında çoğunluk sağlamıştır.²⁴ Devlet başkanlığı seçimini de yüzde 61,36 çoğunlukla yine Morales kazanmıştır.²⁵ Bu seçimle Morales, aralıksız üçüncü kez devlet başkanı seçilmiştir. Bolivya Anayasası'nın 168. maddesindeki iki kere seçilebilme kuralı nedeniyle yaşanan tartışmaya Bolivya Anayasa Mahkemesi son vermiştir. Mahkemenin 29 Nisan 2013'teki kararına göre 2009 tarihli Bolivya Anayasası Morales'in ilk başkanlığı döneminde kabul edildiğinden, iki kere seçilebilme kuralı Anayasa'nın yürürlüğe

²¹ http://www.ipu.org/parline-e/reports/arc/2037_09.htm.

²² Ayrıntılı bilgi için bkz. http://www.ipu.org/parline-e/reports/2037_E.htm

²³ <http://www.electionguide.org/elections/id/2132/>

²⁴ 2010 tarihinde kabul edilen yasayla kadın ve erkeklerin seçim listelerinde eşit biçimde yer alacağı düzenlenmişti. Bu yasa sonrasında gerçekleştirilen 12 Ekim 2014 tarihli seçim sonuçlarına göre kadın milletvekillerinin Vekiller Kamarası'ndaki oranı yüzde 53,09 olmuştur. Seçimlerle ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. http://www.ipu.org/parline/reports/2037_E.htm

²⁵ <http://www.electionguide.org/elections/id/2447/>

girmesinden sonra uygulanacaktır ve Morales'in ilk başkanlık dönemi, iki dönemlik görev süresinde hesaba katılmayacaktır.²⁶

III. BOLİVYA ANAYASASI'NDA ERKLER AYRILIĞI

Bolivya Anayasası, devlet organlarının birbirlerinden bağımsız olduğunu belirterek erkler ayrılığı ilkesini benimsemiş ve bu organların görevlerinin tek bir organda toplanamayacağını ve başka bir organa devredilemeyeceğini düzenlenmek suretiyle erkler birliğini açıkça yasaklanmıştır.²⁷

A) Yasama Organı ve Yetkileri

Anayasaya göre yasama organı, Vekiller Kamarası (La Camara de Diputados) ve Senatörler Kamarası (La Camara de Senadores) olmak üzere iki meclisten oluşan Çok Uluslu Yasama Meclisi'dir. Bölge devlet özelliklerini taşıyan Bolivya'da, Çok Uluslu Yasama Meclisi'nin yasama yetkisi tek ve geneldir.

1. Çok Uluslu Yasama Meclisi: Vekiller Kamarası ve Senatörler Kamarası

Vekiller Kamarası, yasama organının bir kanadını oluşturmaktadır. Genel, doğrudan ve gizli oy ilkeleri ile seçilen Vekiller Kamarası, 130 vekilden oluşmaktadır. Vekillerin yarısı tek vekil gönderen alt bölgelerden, diğer yarısı çok vekilli alt seçim bölgelerinden, başkan, başkan yardımcısı ve senatör adayları listelerinden seçilir.

Senatörler Kamarası ise 36 üyeden oluşmaktadır. Her bölgeden 4 senatör, nispi temsil sistemine göre seçilir. Her iki kamara üyeleri 5 yıllığına seçilir ve yeniden seçilebilmeleri mümkündür.

Çok Uluslu Yasama Meclisi'nin kendi özerk bütçesini belirlemek, kendi iç idaresini düzenlemek ve yönetmek olmak üzere iç işleyişiyle ilgili görevleri, ekonomik tedbirlere ve önemli kurullara atamaya ilişkin yetkileri de vardır. Her iki kamara yetkilerini, Anayasa'da ayrı ayrı düzenlenenler dışında birlikte kullanmaktadır. Devlet başkanının ve baş-

²⁶ <http://www.bbc.com/news/world-latin-america-22605030>; http://www.ipu.org/parline/reports/2037_E.htm; <http://www.itnsource.com/en/shotlist/RTV/2013/04/30/RTV010197704/> (07.04.2015).

²⁷ Bolivya Anayasası m. 12.

kan yardımcısının yeminlerini kabul etmek, istifalarını kabul veya reddetmek, yürütme organının veto ettiği yasaları gündeme almak, olağanüstü halleri onaylamak, devlet başkanı veya yardımcısının yargılanmasına karar vermek kamaraların birlikte kullandığı yetkilere aittir. Ayrıca yürütme organınca sunulan ekonomik ve sosyal kalkınma planını ve devletin genel bütçesini onaylamak, yürütme organının imzaladığı anlaşmaları onaylamak, bakanlar hakkında gensoru vermek ve kınama kararı almak, yürütme organının girişimi ile yeni vergiler oluşturmak veya mevcut vergilerde değişiklik yapmak gibi yetkileri de vardır.

Yasama organının bakanlar hakkında bireysel veya kolektif gensoru verme yetkisi, meclis üyelerince veya kamaralardan herhangi biri tarafından harekete geçirilebilmektedir. Gensoru sonucunda hakkında kınama kararı alınan bakan, görevden alınır. Bu yönüyle Bolivya Anayasası, klasik başkanlık sisteminden farklı bir düzenlemeye yer vermiştir.²⁸

2. Yasama Usulü ve Yasama Faaliyeti

Anayasa'ya göre yasama organının her iki kamarasının üyeleri, yürütme organı, adalet sisteminin yönetimiyle ilgili konularda yüksek mahkeme, otonom birimlerin özerk hükümetleri ve yurttaşlar yasa önerisinde bulunabilir.

Kamara üyelerince verilen yasa teklifleri, kendi üyesi olduğu kamarada görüşülmeye başlanır ve söz konusu kamara tarafından ilgili komisyonlara incelenmek ve ilk onay aşamasından geçirilmek üzere gönderilir. Diğer yasa teklifleri ise görüşülmek üzere Vekiller Kamarası'na gönderilir. Desantralizasyon, özerklik ve bölgesel düzenlemeleri konu alan yasa teklifleri ise Senatörler Kamarası tarafından teslim alınır.

İlgili komisyonlarca incelenen yasa tasarıları, kamaranın genel kurulunda görüşülür ve hazırda bulunan üyelerinin çoğunluk oyuyla onaylanınca, değerlendirilmek üzere diğer kamaraya gönderilir. Değerlendirmeyi yapan kamara tasarı üzerinde değişiklikler yapabilir. Tasarıyı hazırlayan kamara da bu değişiklikleri salt çoğunluk oyuyla kabul ederse, tasarı bu haliyle kabul edilmiş sayılır. Değişiklikler kabul edilmezse müzakere ve karar için Çok Uluslu Yasama Meclisi genel kurulu toplanır. Onaylanan yasa tasarısı, yürürlüğe konması için yürütme

²⁸ Bolivya Anayasası m. 158/I-18.

organına gönderilir. Reddedilen yasa tasarıları, izleyen yasa döneminde tekrar teklif edilebilir.

Yürütme organına gönderilen yasa, tebliğden itibaren on gün içinde devlet başkanı tarafından incelenir. Bu incelemenin sonuçları meclise bildirilir. Çok Uluslu Yasama Meclisi, devlet başkanının görüşlerini haklı bulursa yasada buna göre değişiklik yapar ve yürürlüğe konulması için yürütme organına tekrar gönderir. Başkanın görüşleri haklı bulunmazsa, yasa meclis başkanınca yürürlüğe konur.

Meclisin süresi içerisinde üzerinde görüş bildirmediği yasa, devlet başkanı tarafından yürürlüğe konur. Yürütme organı tarafından belirtilen süreler içerisinde yürürlüğe konulmayan yasalar ise meclis başkanı tarafından yürürlüğe konur.

B) Yürütme Organı

Yürütme organı, halk tarafından doğrudan seçilen devlet başkanı ve yardımcısı ile devlet başkanının atadığı devletin bakanlarından oluşmaktadır.

Devlet başkan yardımcısı, seçilebilmek için devlet başkanının taşıması gereken seçilebilme kriterlerine sahip olmalıdır. Seçim usulü ve görevde kalma süresi de devlet başkaninkiyile aynıdır. Anayasanın belirttiği hallerin gerçekleşmesi durumunda başkan yardımcısı, başkanlık makamını devralır. Önemli görevlerinden biri de Çok Uluslu Yasama Meclisi ve özerk hükümetler ile yürütme organı arasındaki ilişkileri koordine etmektir.

Yürütme organının unsurlarından olan devlet bakanları ise devlet başkanınca atanırlar. Bakanların taşınması gereken özelliklerde göze çarpan en önemli özellik, bakanların aynı zamanda Çok Uluslu Yasama Meclisi üyesi olamamalarıdır. Devlet başkanı veya yardımcısı ile çıkar çatışması içerisinde bulunan finansal bir kuruluşun sahibi veya yöneticisi olma veya bu kuruluştaki pay sahibi olma; devlet başkanının ve yardımcısının eşi olma veya bunlarla kan bağı olan ebeveyn ya da ikinci derecede akraba durumlarında olma; devletle arasında bir sözleşme olan ya da devlete borcu olan kişilerin doğrudan veya yasal vekili konumunda olma, bakan olarak atanmaya engel haller olarak düzenlenmiştir.

Bakanlar, kamu görevlisi sayılmaktadır. Genel olarak, hükümetin genel politikalarının hazırlanması sürecinde öneriler geliştirmek, kendi alanlarında politikalar ortaya koymak ve bunları yönetmek, kendi alanla-

rında uygulanacak olan idari kuralları belirlemek, kararname hazırlamak ve bunları devlet başkanı ile imzalamak, diğer bakanlar ile işbirliği içerisinde hükümet politikalarını planlamak ve uygulamak, Çok Uluslu Yasama Meclisi'nin talebi üzerine raporlar sunmak bakanların yetkileri arasında düzenlenmiştir. Bakanlar, kendi alanları ile ilgili idari işlemlerden sorumludurlar. Bakanlar konseyi tarafından alınan kararlardan ise bütün üyeler birlikte sorumludur.

1. Devlet Başkanı

Yürütme organının başı devlet başkanı, doğrudan halk tarafından, genel, zorunlu, serbest ve gizli oyla, beş yıllığına seçilmektedir; takip eden dönemde bir kere daha seçilebilmektedir.

Devlet başkanı adaylarının, kamu hizmetlerinde görev alabilmek için geçerli olan genel şartları taşıması, seçimin yapıldığı günde otuz yaşını doldurmuş ve seçimden önceki son beş yılda ülke içerisinde ikamet ediyor olması gerekmektedir.

Devlet başkanlığı seçimde başkan seçilebilmek için kullanılan geçerli oyların yarısından bir fazlasını almak veya kullanılan geçerli oyların en az yüzde kırkını ve ikinci sıradaki adaydan en az yüzde on fazla oy almak gereklidir. Bu yeterlilik koşullarının oluşmaması durumunda, en çok oyu alan iki aday arasında, ilk oylamadan sonraki altmış gün içerisinde, ikinci tur oylama gerçekleştirilir ve en çok oyu alan aday devlet başkanı seçilir.

Anayasada, ölüm, istifa, kesin bir biçimde görevde bulunmama veya görevi yerine getiremeyecek hale gelme, bir suçtan kaynaklanan bir hükmün infazı ve görevden geri alınma hallerinde devlet başkanlığı görevinin sona ereceği düzenlenmiştir. Devlet başkanının görevini yerine getiremez hale gelmesi veya kesin olarak görevinde bulunmaması durumlarında, başkan yardımcısı, başkan yardımcısının olmaması durumunda Senato başkanı, Senato başkanının olmaması durumunda da Vekiller Meclisi başkanı devlet başkanının yerini doldurur. Bu hallerde en geç doksan gün içerisinde yapılacak yeni seçimler için hemen çağrı yapılır.

2. Devlet Başkanının Yetkileri

Devlet başkanının devletin başı olması sıfatıyla, anayasaya, yasalara uymak ve uyulmasını sağlamak, Bolivya Devleti'nin birliğini sağlamak ve korumak gibi görev ve yetkileri vardır. Ayrıca silahlı kuvvetlerin başkomutanlığını üstlenen devlet başkanı, devletin bağımsızlığını, bölgesel bütünlüğü ve güvenliğini korumak ve savunmakla yetkilendirilmiştir.

Devlet başkanı, genelde devlet başkanlarının sahip olduğu genel veya özel af çıkarma yetkisine de sahiptir. Ancak bu yargısal yetkisini, Çok Uluslu Yasama Meclisi'nin de onayını alarak kullanmaktadır. Anayasada yasama organının onayının niteliğine ilişkin -geçerlilik şartı olup olmadığı konusunda- bir açıklık bulunmamaktadır.²⁹

Devlet başkanının atama yetkisi de oldukça geniş düzenlenmiştir. Anayasada seçimlere ilişkin yargısal makam olarak düzenlenen Seçim Kurulu'nun yedi üyesinden birini atamak, devlet başkanının yetkileri arasındadır.³⁰ Bu atama işlemi yargıyla ilgili olduğu için diğer atama işlemlerinden ayrı olarak burada anmak gerekmiştir.

a) Devlet Başkanının Yasamaya İlişkin Yetkileri

Devlet başkanının yasamaya ilişkin yetkileri, Çok Uluslu Yasama Meclisi'ni olağanüstü toplantıya çağırmak, Meclis tarafından onaylanan yasaları yürürlüğe koymak, ekonomi açısından öncelikli olarak ele alınması gereken yasa tasarılarını Meclis'e sunmak olarak anayasada sayılmıştır.³¹

Devlet başkanının birçok yetkisi arasında en dikkat çekici olan yasa önerisinde bulunma yetkisinin olmasıdır. Bu yetki, klasik başkanlık sistemindeki başkanın yetkileri arasında yoktur.³²

²⁹ Bolivya Anayasası m.172/(14).

³⁰ Anayasaya göre Çok Uluslu Seçim Kurulu, yüksek seçim mahkemesi üyeleri, bölge seçim mahkemeleri üyeleri, seçim mahkemeleri üyeleri, oylama masası jürileri ve seçim noterlerinden oluşmaktadır; Bolivya Anayasası m. 205.

³¹ Bolivya Anayasası m. 172.

³² Ancak Amerika Birleşik Devletleri'nde başkanın kanun önerememesine karşılık, başkanın belli bir politikayı uygulamak üzere göreve seçilmiş olması ve sistemin demokratik olarak işleminin yolu olarak başka çözümler ortaya çıkmıştır. Başkan parlamentoya mesaj göndererek çıkmasını istediği kanunların parlamento gündemine alınmasını dolaylı bir biçimde sağlayabilmektedir. Basın toplantıları düzenlemesi ve parlamentoda kendisine yakın üyeler aracılığı ile isteklerini dile getirmesi de dolaylı

Bolivya Anayasası'nın yasama usulüne ilişkin düzenlemesinden çıkarılan sonuç ise devlet başkanının, yasama organınca çıkarılan yasaları geciktirici veto yetkisine sahip olmasıdır.³³ Buna göre yasama organınca onaylanıp devlet başkanına gönderilen yasa, başkan tarafından 10 gün içerisinde incelenebilir. İnceleme sonuçları yasama organına gönderilir. Yasama organı, başkanın görüşlerini haklı bulursa geri gönderilen yasada bu doğrultuda değişiklik yapar ve yasayı yürürlüğe koyması için tekrar yürütme organına gönderir. Başkanın görüşleri meclis tarafından haklı bulunmazsa, meclis başkanı yasayı yürürlüğe koyabilir.³⁴

Devlet başkanı kendisine gönderilen yasa hakkında görüş bildirmeden doğrudan yasayı yürürlüğe koyabilir. Başkanın, süresi içerisinde yürürlüğe koymadığı yasalar ise meclis başkanınca yürürlüğe konur.

Bu noktada başkanlık sistemindeki yasama sürecini hatırlamak yerinde olacaktır. ABD Anayasası'na göre Temsilciler Meclisi ve Senato tarafından kabul edilen yasa tasarıları, yasalaşmadan önce başkana sunulur. Başkan bu yasa tasarısını uygun görürse imzalar; uygun görmezse itirazları ile birlikte geri gönderir. Başkan tarafından veto edilen yasa tasarısının yeniden kabul edilebilmesi Kongrenin her iki kanadının üçte

araçlardandır. Başkan ile parlamento arasındaki etkileşimi sağlayan en önemli araçlar ise parlamentodaki sürekli komitelerdir. Bu komiteler başkan dışındaki yürütme görevlileri ile iletişim halinde olup bilgi almakta ve yürütme ile parlamento arasında karşılıklı etkileşimi sağlayarak klasik başkanlık rejiminin işleyişindeki zorlukları törpülemektedir; bkz. Erdoğan Teziç, *Anayasa Hukuku*, İstanbul: Beta, Ağustos 2013, s. 509-510.

³³ Bolivya Anayasası'nın yasama usulünü düzenleyen 162., 163. ve 164. maddelerinde yürütme organı tarafından meclise gönderilen yasanın, meclis tarafından yeniden görüşülüp kabul edilmesi için nitelikli bir çoğunluk gerektiği düzenlenmemiştir. Meclis kararlarının, toplantıya katılan üyelerin salt çoğunluğu ile alınacağı düzenlenmiştir. Bu nedenle "veto" kavramı yerine "geciktirici veto" kavramı tercih edilmiştir. Devlet başkanı yasama işlemini geri göndermekle sadece yasanın yürürlüğe girmesini geciktirmektedir. Öğretide, veto edilen yasama işleminin yasama organı tarafından yeniden kabul edilmesi için nitelikli bir oy çoğunluğunun gerekmediği geciktirici veto kavramı yerine "geri gönderme" kavramı da kullanılmaktadır. Veto edilen her yasama işlemi aynı zamanda yasama organına geri gönderildiğinden "geri gönderme" kavramı tercih edilmemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Barış Bahçeci, *Karşılaştırmalı Hukukta ve Türkiye'de Devlet Başkanının Veto Yetkisi*, Yetkin Yayınları, Ankara 2008, s. 15.

³⁴ Meclisin kararları, toplantıda hazır bulunanların salt çoğunluğuyla alınır; Bolivya Anayasası m. 163/11.

iki kabul oyu vermesi şartına bağlıdır. Bu vetoya güçleştirici veto denilmektedir. Başkanın on gün içinde geri göndermediği tasarı, Kongrenin tatile girerek yasanın geri gönderilmesini engellemediği durumlarda kendiliğinden yasalaşır.³⁵

ABD başkanlık sistemindeki başkanın veto yetkisi güçleştirici nitelikteyken, Bolivya Anayasası ile öngörülen veto mekanizması ise yukarıda değinildiği gibi geciktirici niteliktedir. Bu farklı tercihin nedeninin, geçmişte yaşanan antidemokratik deneyimlerin tekrar yaşanmaması ve çatışmaların krizlere dönüşmeden demokratik sistem içinde çözümlenebilmesi, demokratik sistemin devamlılığının sağlanması amacı olduğu tarafımızca tahmin edilmektedir.

b) Devlet Başkanının Yürütme Alanına İlişkin Yetkileri

Devlet başkanının en önemli yetkileri, yürütme alanına ilişkin olanlardır. Bunların başında devlet ve hükümet politikalarını önermek ve yönetmek, bakanlıkların faaliyetlerini koordine etmek gelmektedir. Kararname çıkarmak, olağanüstü hal ilan etmek, dış politikayı yönetmek, uluslararası anlaşmaları imzalamak, yasalara uygun bir biçimde devletin gelirlerini yönetmek başkanın yürütmeye ilişkin temel yetkileri arasında düzenlenmiştir.

Devlet başkanının atamalara ilişkin yetkisine gelince, başkanlık sisteminin bir özelliği olarak, bakanları devlet başkanı atamaktadır. Anayasaya göre Bolivya devlet başkanı bu yetkisini, devletin Çok Uluslu karakterine saygılı bir biçimde ve kabinenin birleşimindeki cinsiyet eşitliği ilkesini gözeterek kullanmalıdır. Yasama organının katıldığı atamalar da vardır. Çok Uluslu Yasama Meclisi'nin sunduğu aday listelerinin içerisinden, devlet genel denetçisini, Bolivya Merkez Bankası başkanını, bankaları ve finans kurumlarını denetleme organının yüksek yöneticilerini, devletin katılımının olduğu ekonomik ve sosyal kuruluşların başkanlarını atamak; kuvvet komutanlarını ve emniyet teşkilatının genel komutanını atamak ya da görevden almak bunlar arasında düzenlenmiştir.

Devlet başkanı yürütmenin işleyişiyle ilgili olarak yasama organını bilgilendirmektedir. Bu amaçla anayasada, devletin genel bütçe tasarısını, ekonomik ve sosyal kalkınma planını, bütçeye göre kamunun

³⁵ Bahçeci, a.g.e., s. 30-31.

masraflarını, kamu yönetimini konu alan raporları sunmak gibi ekonomik içerikli bildirimlerde bulunma yetki ve görevi düzenlenmiştir.³⁶

Bolivya'da yeni anayasaya giden yolu açan siyasi mücadelenin temelindeki ülke kaynaklarının millileştirilmesi istemi ve bu yöndeki politika, devlet başkanının görevlerine de yansımıştır. Kaynakların millileştirilmesinin dışında toprak reformu da gündeme gelmiştir. Çünkü MAS'ın iktidarından önce Bolivya topraklarının yüzde doksanı nüfusun yüzde üçüne aitti; yerli halk bu topraklarda, kölelik koşullarında çalışıyordu. Bu durumu değiştiren ise toprak reformu politikası olmuştur.³⁷ Bu durum, anayasal boyuta ulaşmış ve devlet başkanı, Bolivya Toprak Reformu Hizmetleri'ni en yüksek otoritesi olarak hareket etmek konusunda ve toprak dağıtımını ile ilgili yetkilendirilmiştir.³⁸

c) Devlet Başkanının Olağanüstü Hale İlişkin Yetkileri

Olağanüstü hallerde, gerekli tedbirleri almak ve bir an önce olağan döneme geçebilmek için olağanüstü hal rejimine ilişkin hukuk uygulanmaktadır.

Anayasanın öngördüğü olağanüstü haller, devlet güvenliğinin tehlikeye düşmesi, dış tehdit, iç karışıklık ve doğal afet halleridir. Ülkenin bir kısmında veya tümünde olağanüstü hal ilan etme yetkisi devlet başkanına aittir.³⁹

Olağanüstü hal ilanını takip eden yetmiş iki saat içinde, Çok Uluslu Yasama Meclisi tarafından olağanüstü hal ilanı onaylanmalıdır. Onay, olağanüstü hal ilanında kullanılacak yetkileri de belirtmelidir. Bu yetkiler, olağanüstü hal ilanını gerektiren sebeplerle alakalı ve orantılı olmak zorundadır.⁴⁰ Olağanüstü hal süresinin bitiminde yasama or-

³⁶ Bolivya Anayasası m. 172.

³⁷ <http://outforbeyond.blogspot.com.tr/2012/11/bolivyada-toprak-ve-toprak-reformu-ne.html>

³⁸ Bolivya Anayasası m. 172/(27).

³⁹ Bolivya Anayasası m. 137 ve m.172.

⁴⁰ Bolivya Anayasası'nın 137. maddesinde olağanüstü hallerde askıya alınamayacak haklar düzenlemiştir. Buna göre anayasaca güvence altına alınmış haklar, temel haklar, adil yargılanma hakkı, bilgi edinme hakkı ve özgürlüklerinden yoksun bırakılmış kişilerin hakları olağanüstü hallerde askıya alınmaz. 138. maddede de anayasanın kutsal saydığı hakların olağanüstü hal ilanı ile genel bir biçimde askıya alınamayacağı vurgulanmıştır.

ganı yetki vermezse bir yıl süreyle başka bir olağanüstü hal ilan edilemez.⁴¹ Yürütme organı, olağanüstü halin gereklerine uygun olarak Anayasa ve yasa ile kendisine devredilen yetkilerin kullanımına ilişkin Çok Uluslu Yasama Meclisi'ne rapor sunmak zorundadır.⁴²

IV. ERKLER AYRILIĞI VE BAŞKANLIK SİSTEMİ

Bolivya'nın başkanlık sistemini değerlendirmeye geçmeden önce erkler ayrılığı ve başkanlık sistemine ilişkin bir inceleme yapıp, doktrindeki görüşleri aktarmak gerekli görülmüştür. Çünkü doktrindeki farklı tanımlara göre, hükümet biçimi tespiti de farklılaşmaktadır. Sonra, Bolivya'nın hükümet sisteminin nasıl bir başkanlık sistemi olduğunun değerlendirmesi yapılacaktır.

A) Başkanlık Sistemi Tanımları

Erkler ayrılığı sisteminin kabul edildiği ilk anayasa, 1787 tarihli Amerika Birleşik Devletleri Anayasası'dır. ABD'nin sert erkler ayrılığı sistemi, erklerin bağımsızlığına dayanır. Erkler hukuki olarak eşittir, ancak siyasi açıdan yürütmenin yasamaya üstünlüğüne yol açması nedeniyle sisteme başkanlık sistemi denilmiştir.⁴³ ABD'nin başkanlık sisteminin tarihte ilk olması nedeniyle, başkanlık sisteminin tanımlanmasında ABD modeli esas alınmaktadır.

Başkanlık sistemini sonradan benimseyen devletlerde, sistemin kaynağından farklı biçimde uygulandığı görülmüştür. Bu nedenle de başkanlık sistemine ilişkin farklı görüşler ortaya atılmıştır.

Sartori'ye göre bir sistemin başkanlık sistemi olabilmesi için üç koşulun gerçekleşmesi gereklidir:⁴⁴ Öncelikle, yürütmenin başı olan devlet başkanının, belirli bir zaman dilimi için doğrudan veya ona benzer şekilde halk tarafından seçilmesi gereklidir. Bu özellik zorunlu olmakla birlikte yeterli değildir.⁴⁵ İkinci özellik, hükümetin (yürütme orga-

⁴¹ Bolivya Anayasası m. 138.

⁴² Bolivya Anayasası m. 139/I.

⁴³ Teziç, s. 504.

⁴⁴ Sartori, a.g.e., s. 113-115.

⁴⁵ Sartori'ye göre, Avusturya, İzlanda ve İrlanda başkanları doğrudan halk tarafından seçilmelerine rağmen, yetkilerinin az olması veya yetkileri kullanmada etkin olma-

nının) parlamentonun oyuyla atanamaması ve düşürülememesidir. Kabine, başkanın ayrıcalığıdır; başkan, kabine üyelerini kendi takdirine göre atar veya görevden uzaklaştırır. Parlamentonun, kabine üyelerine güvensizlik oyu verme veya onları düşürebilme yetkisine sahip olması durumunda bu kriter ihlal edilmiş olmayacaktır. Çünkü her iki durumda da başkan, atama yetkisini elinde bulunduran, kabineyi dilediği gibi doldurandır. Son olarak, başkan yürütme organını yönlendirmelidir; atadığı hükümetlere, ikili otoriteye izin vermeksizin tek başına başkanlık etmelidir.⁴⁶ Sartori bu üç koşulun birlikte gerçekleştiği sistemleri “saf başkanlık rejimi” olarak tanımlamaktadır.⁴⁷

Shugart ve Carey'nin Sartori'nin üç kriterine ek olarak geliştirdiği dördüncü kritere göre, halk tarafından belirli bir süre için seçilen ve göreve gelmek için yasamanın güvenoyuna ihtiyaç duymayan başkanın, anayasal olarak kanun yapma yetkisine sahip olması gereklidir.⁴⁸

Lijphart ise başkanlık sistemini, parlamenter sistemden ayrılan noktalara göre tanımlamıştır. Öncelikle, yürütme ve yasamanın birbirlerinin görevine son verememe unsurunu dikkate almıştır; başkanlık sisteminde başkan, anayasada öngörülen belirli bir süre için seçilir ve yasama organı tarafından görevden ayrılmaya zorlanamaz. İkinci bir

maları nedeniyle bu ülkelerin sistemi parlamenter özellikler göstermektedir; Sartori, a.g.e., s. 114, 130.

⁴⁶ Sartori, üçüncü koşul bakımından Lijphart'ın önerdiği “tek kişilik yürütme organı” kriterini, devlet başkanının aynı zamanda hükümet başkanı olması gereğinden hareket ettiği için dar bir yorum olarak eleştirmiş ve kendi gevşek yorumunu yapmıştır: “otorite çizgisinin başkandan aşağı doğru dümdüz inmesi.”

⁴⁷ Sartori, başkanın doğrudan veya ona benzer şekilde seçilmesine örnek olarak, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki uygulamayı (seçim kurulu) ve hiçbir adayın halkın oylarının salt çoğunluğunu alamadığı durumlarda başkanın parlamento tarafından seçildiği Arjantin ve Şili gibi ülkeleri göstermiştir. Bu ülkelerde yerleşik uygulama, nispi çoğunluğu elde eden adayın başkan olarak seçilmesidir; bu seçim dolaylı da olsa doğrudan seçime benzemektedir. Ancak 1985 ve 1989 yıllarında Bolivya'da başkanın en çok oy alan üç aday arasından parlamento tarafından seçilmesini doğrudan seçim olarak nitelememiştir. Buradaki kriter, aracı kurumun tercih hakkının olup olmamasıdır.

⁴⁸ Matthew Soberg Shugart ve John M. Carey, *Presidents and Assemblies: Constitutional Design and Electoral Dynamics*, Cambridge: Cambridge University, 1992, s. 18-22. Sartori'ye göre ise bu kriteri oluşturmaya gerek yoktur; çünkü başkanın yürütme organının başı olması ve yürütmeyi ataması, kanun yapma yetkisine de sahip olması gerektiği anlamına gelir; Sartori, a.g.e., s. 131.

ayrım göreve gelmeleriyle ilgilidir. Başkanlık sisteminde başkan, doğrudan veya dolaylı olarak halk tarafından seçilirken, parlamenter sistemlerde hükümet başkanı, yasama tarafından seçilmektedir. Sonuncu kriter ise işleyişle ilgilidir; başkanlık sisteminde başkan tek başına yetkilidir ve başkan sekreterleri sadece danışmanlık görevi yapar; sekreterler başkanın astı konumundadır. Parlamenter sistemlerde ise başbakanın konumu bakanlardan üst bir konumda olsa da hükümet kolektiftir.⁴⁹

Son olarak Linz'in tanımına değinmek gereklidir. "İkili demokratik meşruiyet" kavramını kullanan Linz'e göre, hem yürütmenin başı başkan -doğrudan veya dolaylı bir biçimde- hem de yasama organı seçimle göreve gelmelidir. Ayrıca, sabit bir görev süresi için seçilen başkanın ve kongrenin, birbirlerinin varlığını etkileyememesi gereklidir.⁵⁰

B) Bolivya'nın Hükümet Sistemi Üzerine Bir Değerlendirme

Bolivya'nın hükümet sistemi değerlendirilirken yukarıda anılan doktrinlerdeki tanımlardan, Sartori'nin kullandığı üç unsur yeterli görülerek esas alınmıştır.⁵¹ Bu noktadan hareketle, Bolivya'nın hükümet sistemi açısından ilk unsurun gerçekleştiği söylenebilir. Hem yasama organı hem devlet başkanı, doğrudan halk tarafından ayrı ayrı seçimlerle beşer yıllığına seçilmektedir.

2009 Bolivya Anayasası'ndan önceki anayasada başkanın seçimiyle ilgili düzenleme farklıydı. 1967 Bolivya Anayasası, başkan ve başkan yardımcısının beş yıl süre için halk tarafından doğrudan seçileceğini düzenlemişti. Bu seçimde hiçbir aday salt çoğunluğa ulaşamaz ise Kongre, en çok oyu alan ilk üç aday içerisinden birisini seçerdi.

⁴⁹ Arend Lijphart, *Thinking About Democracy*, New York: Routledge, 2008, s. 142-144.

⁵⁰ J. Juan Linz, "Presidential or Parliamentary Democracy: Does it Make A Difference", *The Failure of Presidential Democracy Comparative Perspectives*, Ed. Juan J. Linz and Arturo Valenzuela, Londra: The Johns Hopkins, C. 1, 1994, s. 6.

⁵¹ Shugart ve Carey'nin, Sartori'nin üç kriterine ek olarak geliştirdikleri dördüncü kriter benimsenmemiştir; çünkü Sartori'nin de belirttiği gibi başkanın yürütmeyi ataması ve yürütmenin başı olması, zaten anayasal olarak belli bir kanun yapma yetkisine de sahip olmasını gerektirir. Linz'in tanımı ise tarafımızca tanımlama açısından eksik görülmüştür; çünkü başkanın yürütme içindeki konumuna değinilmemiştir. Son olarak, Lijphart'ın tanımı ise başkan ile başkan sekreterlerinin ilişkisini açıklamak açısından, işleyiş yönünden birçok başkanlık sistemini tanımlamakta eksik kalması nedeniyle benimsenmemiştir.

Kongre'deki farklı siyasi güçlerin, adaylarla anlaşma arayışını zorlaması anlamına gelmesi nedeniyle bu sistem "anlaşmacı demokrasi" (pacted democracy) olarak adlandırılmıştır. Bolivya'nın hükümet sistemi ise "parlamenterleşmiş başkanlık" (parliamentarized presidentialism) olarak nitelendirilmiştir.⁵²

Sartori'nin ikinci unsuru açısından yürütmenin yasama tarafından atanamaması ve düşürülememesi gereklidir. Bolivya'da yürütme organı yasama organınca atanamaz; bakanları devlet başkanı atar. Ancak yasama organı güvenoyu mekanizması ile bakanların görevden alınmasına yol açabilmektedir. Sartori'ye göre yasama organına bakanlara güvensizlik oyu verme ve hatta güvensizlik oyu ile bakanı görevden alma yetkisi verilmiş olsa da söz konusu kriter ihlal edilmiş olmayacaktır. Çünkü her iki durumda da atama yetkisi tek taraflı olarak başkana aittir.⁵³ Gerçekten de parlamenter sistemlerde yasamanın yürütmeyi denetleme mekanizmalarından olan güvenoyu mekanizmasının, parlamenter sistemlere özgü olması nedeniyle ABD modelindeki başkanlık sisteminden bir sapma meydana getirebileceği iddia edilmektedir.⁵⁴ Çünkü başkanlık sisteminde yasama ve yürütme, birbirinin görevde kalmasıyla ilgili olarak tamamen bağımsızdır. Bolivya'ya baktığımızda ise yasama organına bu yetkinin verildiğini, ancak bakanları atama yetkisinin sadece başkana ait olduğunu görmekteyiz. Dolayısıyla Sartori'nin ikinci kriteri açısından da başkanlık sistemine uygun bir sistem ile karşılaşmaktayız.

Yeri gelmişken Bolivya Anayasası'nda başkanın, sadece "impeachment"⁵⁵ durumunda görevden alınabileceğinin düzenlendiğini belirtme-

⁵² Miguel A. Buitrago, "Civil Society, Social Protest and Presidential Breakdowns in Bolivia", *Presidential Breakdowns in Latin America: Causes and Outcomes of Executive Instability in Developing Democracies*, Ed. Mariana Llanos and Leiv Marsteintredet, United States: Palgrave Macmillan, 2010, s. 106.

⁵³ Sartori, a.g.e., s. 114.

⁵⁴ Bkz. Özsoy, a.g.e., s. 422: Örneğin, 1994 tarihli Arjantin Anayasası'na göre de bakanlar yasama organı tarafından düşürülebilmektedir; yine 1967 tarihli Bolivya Anayasası'nda da bakanlar için güvensizlik oyu kabul edilmiştir.

⁵⁵ Bolivya Anayasası'na göre (m. 184) devlet başkanı ve devlet başkan yardımcısının görevleriyle ilgili suçlardan yargılama yetkisi, adli yargı alanındaki en yüksek mahkeme olan Yüksek Adalet Mahkemesi'nindir. Devlet başkanının ve devlet başkan yardımcısının suçlandırılması ise Çok Uluslu Yasama Meclisi'nin hazırda bulunan üyelerinin üçte ikisinin alacağı kararla veya Genel Devlet Savcısının hazırlayacağı iddianame ile mümkündür.

liyiz. Başkan, göreviyle ilgili cezai sorumluluğa sahiptir; ancak siyasi olarak sorumsuzdur. Bu durumda, ABD'nin başkanlık sisteminde olduğu gibi siyasi sorumluluk seçmene karşıdır ve sadece yeniden seçilmeme biçiminde bir yaptırımı olabilecektir. Cezai sorumluluk açısından ise Anayasa, hem devlet başkanının hem de başkan yardımcısının görevini yerine getirirken işlediği suçlarla ilgili olarak Yüksek Adalet Mahkemesi tarafından yargılanacağını düzenlemiştir.⁵⁶ Çok Uluslu Yasama Meclisi'nin savcılık tarafından hazırlanan bir iddianameye dayanarak alacağı kararla, devlet başkanının yargılanması yolu açılır.⁵⁷ Yüksek Adalet Mahkemesi'nin yapacağı yargılama halka açık, kesintisiz ve sürekli olmalıdır. Yargılama sonucunda devlet başkanının göreviyle ilgili bir suç işlediği kesinleşirse devlet başkanının görevi sona erer.⁵⁸

Sartori'nin üçüncü kriteri -başkanın yürütme organını yönlendirmesi- açısından ise Bolivya devlet başkanının yetkilerine bakmak yeterlidir. Başkan, devlet ve hükümet politikalarını yürütmekle yetkilendirilmiştir.

Açıklanan nedenlerle, Bolivya hükümet sisteminin Sartori'nin tanımına uygun bir biçimde saf başkanlık modeline uygun olduğu gözlemlenmiştir. Ayrıca, Bolivya hükümet sisteminin, klasik Latin Amerika başkanlık sistemlerinden saf başkanlığa doğru kaydığını ispatlayan başka bir unsur daha vardır. Başkanlık sisteminin Latin Amerika ülkelerindeki uygulamasının, çok partili siyasi yapı üzerine kurulduğuna değinmiştik. Bolivya'da da hükümetler uzun süre çok partili koalisyonla dayalı olarak kurulmuştur. Ancak MAS'ın iktidara gelmesi ile yürütme artık çok partili bir yapıya değil yasama çoğunluğuna hâkim bir partiye dayanmaktadır.⁵⁹

Burada tartışılması zorunlu görünen bir unsur vardır: Saf başkanlık sisteminde başkanın, yasa önerme yetkisi yoktur; yürütme ve yasama birbirlerinin görev alanına karışamaz. Başkanın yasamayla ilgili olarak veto yetkisi vardır. ABD örneğinde olduğu gibi başkan, yasama organınca kendisine gönderilen yasa tasarılarını onaylayarak yürürlüğe ko-

⁵⁶ Bolivya Anayasası m. 184/4.

⁵⁷ Bolivya Anayasası m. 184.

⁵⁸ Bolivya Anayasası m. 170.

⁵⁹ 1979 tarihli seçimden günümüze kadar yapılan seçimlerde sandalyelerin siyasi partilere göre dağılımını ve siyasi partilerin aldıkları oy oranlarını görmek için bakınız: http://www.ipu.org/parline-e/reports/2037_arc.htm

yar. Yürürlüğe koymazsa süresi içerisinde haklı nedenleriyle birlikte bunu yasama organına bir veto ile bildirir. ABD'de bu vetonun aşılması için nitelikli çoğunluk öngörülmüştür. Başkanın süresi içerisinde geri göndermediği yasa yürürlüğe girer.⁶⁰ Bolivya Anayasası'nda ise başkanın hem yasa teklifinde bulunma hem de veto yetkisi bulunmaktadır. Başkanın yasa önerisi, parlamenter sistemlerde hükümetin yasa önerisine benzemektedir. Bu bakımdan Bolivya açısından parlamenter izler taşıdığı söylenebilir. Çünkü başkan, yasama çoğunluğuna hâkim partinin de lideridir. Veto yetkisi açısından ise Bolivya'nın ABD'den vetoyu aşma açısından ayrıldığını söylemeliyiz; çünkü Bolivya başkanının vetosu⁶¹ sadece geciktirici niteliktedir; yasamanın bu vetoyu aşmak için nitelikli çoğunluğa ihtiyacı yoktur.

SONUÇ

2009 tarihli Bolivya Anayasası, hükümet biçimi olarak başkanlık sistemini benimsemiştir. Geleneksel olarak da bu sisteme sahiptir. Yeni anayasa erkler birliğini yasaklamıştır; kamu organları olarak belirtilen kamu gücünü kullanan yasama, yürütme, yargı ve seçim organlarının sahip oldukları yetki ve görevlerin tek bir bünyede toplanamayacağı, bir başkasına devredilemeyeceği düzenlenmiştir. Ancak bir yandan da devletin örgütlenmesinin, bu organlar arasındaki bağımsızlık, ayrılık, uyum ve işbirliğine dayandığı da belirtilmiştir.

Yukarıda değerlendirme kısmında ele alındığı gibi organların görevlere gelmeleri, görevde kalmaları ve yetkileri bakımından saf başkanlık sistemine yaklaştığı gözlemlenmektedir. Ancak başkanın yasa önerisi, başkanı güçlü bir konuma taşımıştır.

Bu güçlü konum karşısında, son olarak Bolivya Anayasası'nın öngördüğü denge ve denetim mekanizmalarını da anmak gereklidir. Bu denge ve denetim mekanizmaları içerisinde, en önemlisi yargı mekanizması ve dikey erkler ayrılığıdır. Bunların dışında merkez bankasından da bahsedilebilir. Merkez bankası, yasama organının gösterdiği adaylar arasından devlet başkanı tarafından seçilen adaylardan oluşmaktadır.

⁶⁰ Kemal Gözler, Devlet Başkanları, Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları, 2001, s. 34-35.

⁶¹ "Veto" kavramının tercih edilmesiyle ilgili açıklamalar için 20. dipnota bakınız.

Doğrudan yürütmenin kontrolünde olmaması görece bir denge ve denetim mekanizması rolü sağlayabilir.

Esas denge ve denetim mekanizması ise yargı ve bölgesel devlet yapısının sağladığı düşey erkler ayrılığıdır. Yargısal mekanizmanın çok geniş düzenlenmiş olması dikkat çekmektedir. Anayasa yargısı, adli yargı ve yüksek adalet mahkemesi, tarım ve çevre yargısı, yerli köylü halkların yargısı, anayasada düzenlenen önemli yargısal mekanizmalardır. Anayasa, dava türleri açısından da geniş bir güvence sağlamıştır. Özgürlük davası, anayasal korunma davası, gizliliğin korunması davası, anayasaya aykırılık-uygunluk davaları, halk davası gibi birçok dava türü anayasada düzenlenmiştir.

Yine Çok Uluslu Anayasa Mahkemesi'nin yetkileri arasında uluslararası anlaşmaların öndenetimi düzenlenmiştir, ki yürütme organı üzerinde önemli bir denetim mekanizmasıdır. Yüksek Adalet Mahkemesi ise devlet başkanını göreviyle ilgili suçlardan ötürü yargılamakla yetkilendirilmiştir.

2011 yılında gerçekleştirilen yargı reformu ile Bolivya'da ilk kez yargıçlar halkoyuyla göreve başladılar. Yerleşik uygulama gereği kongre tarafından atanan yargıçlar, genellikle yolsuzluğa bulaşmış bir meslek grubu olarak bilinmekteydi ve bu nedenle yargıya karşı güvensizlik hâkimdi.⁶² Reform ile bütün yargı organlarının seçimle oluşacağı, ön seçimi Çok Uluslu Yasama Meclisi'nin üçte iki çoğunlukla gerçekleştireceği düzenlenmiştir. Seçimde genel oy esası kabul edilmiştir.⁶³

Kazuistik bir anayasa olan Bolivya Anayasası aynı zamanda katı bir anayasadır. Anayasa değişiklikleri için referandum öngörülmüştür.⁶⁴ Bütün bir anayasa reformu ya da temel niteliklerin, hakların, görevlerin ve güvencelerin ya da anayasanın üstünlüğünün etkileneceği değişiklikler, referandum aracılığıyla ve halkın iradesi tarafından harekete geçirile-

⁶² Sonay Bayramoğlu Özügürlü, "Latin Amerika'da Solun Yükselişinin Siyasal Sisteme Etkileri", Mülkiye, Bahar/2012, Cilt: XXXVI, Sayı 274, s. 21.

⁶³ Bolivya Anayasası'nın 6. bölümünde Çok Uluslu Anayasa Mahkemesi düzenlenmektedir. Mahkeme üyelerinin seçimine ilişkin 197. ve 198. maddelerde, seçimin adli yargı ve özgün yerli köylü halklar yargısı sistemlerinin de temsil edileceği, genel oy ilkesi doğrultusunda yapılacağı öngörülmüştür. Çok Uluslu Yasama Meclisi'nin yetkileriyle ilgili 158/I (5) hükmünde ise Çok Uluslu Yasama Meclisi'nin Anayasa Mahkemesi üyeliğine ön seçimle aday belirleyeceği düzenlenmiştir.

⁶⁴ Bolivya Anayasası m. 411.

cek tam yetkili bir kurucu anayasa meclisi aracılığıyla mümkündür. Referandum çağrısı, tüm seçmenlerin en az yüzde yirmisinin imzalarından teşekkül eden bir yurttaş girişimiyle, Çok Uluslu Yasama Meclisi'nin mutlak çoğunluğuyla veya devlet başkanının istemi ile gündeme gelebilir. Anayasa Meclisi, kendi düzenlemelerini taslak haline getirip hazır bulunan üyelerinin üçte iki çoğunluğu ile onaylar. Anayasadaki kısmi değişiklikler ise seçmenlerin en az yüzde yirmisinin imzasıyla başlayacak halk girişimi ile ya da Çok Uluslu Yasama Meclisi tarafından, hazır bulunan üyelerinin üçte ikisinin onaylayacağı bir kısmi reform yasası aracılığı ile başlatılabilir. Her kısmi reformun, anayasal referandum tabi olacağı kabul edilmiştir. Ayrıca anayasa değişiklik prosedürünün olağanüstü hal döneminde başlatılamayacağı düzenlenmiştir.⁶⁵ Böylesine katı bir anayasada değişiklik yapma usulü öngörülmesi de denge ve denetim mekanizması olarak sistemde yerini almıştır.

Bölgeli devlet yapısının gerektirdiği yerel örgütlenmelere ilişkin yetkiler anayasada oldukça geniş düzenlenmiştir. Yerli köylü toplulukların özerkliği ve yargısı düzenlenmiştir; ancak federal devletteki boyuta varmayan bir yetki paylaşımı söz konusudur. Bu yapı da denge ve denetim mekanizması oluşturmaktadır.

Son olarak bu tabloda, Bolivya başkanlık sisteminin klasik Latin Amerika geleneğinden ayrılarak saf başkanlık modeline yaklaştığını, ancak özellikle başkanın yasa önermesi bakımından sistemden ayrıldığını söylemeliyiz. Başkanın konumu güçlüdür; ancak yasama organı da güçlüdür. Anılan denge ve denetim mekanizmaları ise demokratik bir rejimde olması gereken mekanizmalardır. Özellikle yargısal denetim mekanizmaları arttırılmıştır. Bütün bu nitelikleriyle Bolivya Anayasası, katılımcı -hatta bireylere bile yasa önerisinde bulunma yetkisi tanıyan-, doğrudan demokrasi unsurlarına yer veren, temel hak ve özgürlüklere insandan da öte çevresel boyutuyla yer veren, bu yapıyı korumak için de gerekli yargı mekanizmasını kuran bir metindir.

Bolivya Freedomhouse ölçümlerine göre kısmen özgür⁶⁶ bir ülkedir. 2014 yılında yapılan seçim sonuçlarının geç açıklanmış olsa da hal-

⁶⁵ Bolivya Anayasası m. 140.

⁶⁶ Freedomhouse ölçümlerine göre en iyiden en kötüye doğru 1 ile 7 arasında Bolivya'nın puanı 3'tür.

kın iradesini yansıttığı tespit edilmiştir.⁶⁷ Temel hak ve özgürlükler açısından baktığımızda sekülerizm benimsenmiş, bilim ve ifade özgürlüklerine hükümetin müdahale etmediği tespit edilmiştir. Bu dönemde özellikle yolsuzlukla mücadele alanında birçok düzenleme yapılmıştır ve hatta bununla ilgili bir bakanlık kurularak önceki dönemin toplumsal ve siyasal sorunları ortadan kaldırılmaya çalışılmaktadır.⁶⁸ Bolivya'nın, yeni anayasal sisteme geçişte bazı sıkı uygulamalara gereksinim duyduğu, -örneğin toprak reformu ile mülkiyet hakkının karşı karşıya gelmesinde olduğu gibi- açıktır. Demokratik bir sisteme geçerken karşılaşılan ekonomik ve siyasal sorunlar, başkanın güçlü konumu da düşünüldüğünde başkancı bir rejime dönülmesine neden olabilir. Bu, gelişmekte olan Bolivya demokrasisi için tehlikeli bir ihtimaldir. Son gelişmelere bakıldığında, başkanın görev süresinin uzatılmasına ilişkin anayasa değişikliği hakkında çıkarılan kanun Meclis tarafından kabul edilmiş ve referandum süreci başlamıştır.⁶⁹ Yeniden seçilebilme konusunda yapılan tercihleri her sistemin kendi şartları içinde ele almak gereklidir.⁷⁰ Bolivya'nın mevcut siyasal rejiminin halka böylesine açık bir şekilde kurgulanmasının gelecekte çok daha iyi bir noktaya ulaşacağı umulmaktadır.

KAYNAKÇA

AKMAN Canan Aslan, “Başkanlık Sistemlerinin Latin Amerika Deneyimi: Çok-Parti Sistemlerindeki Çeşitlilikler, Sorunlar ve Fırsatlar”, Başkanlık Sistemi ve Türkiye, Ülkeler, Deneyimler ve Karşılaştırmalı Analiz, İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2007.

AYDIN Öykü Didem, “Latin Amerika’da Yeni Anayasacılık ve Yeni-Anayasacı Başkanlar Öncülüğünde Barışçıl Devrim Kuramı: -I-Hugo Rafael Chavez Frias ve Venezuela’da Demokratik Anayasa Konvansiyonu Örneği”, Yeni Türkiye: Başkanlık Sistemi Özel Sayısı, S. 51, Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi, s. 790-807.

⁶⁷ Organization of American States tarafından tespit edilmiştir.

⁶⁸ <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2015/bolivia#.VdXT7-lsLu0>

⁶⁹ <http://jurist.org/paperchase/2015/09/bolivia-legislative-assembly-approves-constitutional-change-to-extend-presidential-term-limits.php>; http://news.xinhuanet.com/english/2015-11/06/c_134791619.htm

⁷⁰ Yeniden seçilebilme konusunda lehe ve aleyhe görüşler ile bunların değerlendirilmesiyle ilgili olarak bakınız: Sartori, a.g.e., s. 223-227.

BAHÇECİ, Barış, Karşılaştırmalı Hukukta ve Türkiye'de Devlet Başkanının Veto Yetkisi, Yetkin Yayınları, Ankara 2008.

BAYRAMOĞLU Özüğurlu, Sonay, "Latin Amerika'da Solun Yükselişinin Siyasal Sisteme Etkileri", Mülkiye, Bahar/2012, Cilt: XXXVI, Sayı 274, s.13-35.

BOYUNSUZ Şule Özsoy, "Başkanlık Sisteminin Anayasal, Kurumsal, Davranışsal Dinamikleri ve Türkiye İçin Başkanlık Sistemi Tercihi", Yeni Türkiye: Başkanlık Sistemi Özel Sayısı, Sayı 51, s. 416-429.

BUIRAGO Miguel A., "Civil Society, Social Protest and Presidential Breakdowns in Bolivia", Presidential Breakdowns in Latin America: Causes and Outcomes of Executive Instability in Developing Democracies, Ed. Mariana Llanos and Leiv Marsteintredet, United States: Palgrave Macmillan, 2010.

CHEIBUB José Antonio, ELKINS Zachary, GINSBURG Tom, "Latin American Presidentialism in Comparative and Historical Perspective", Texas Law Review, C. 89:1707, 2011.

GÖZLER Kemal, Devlet Başkanları, Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları, 2001.

KING David C., Perspectives on Constitutional Reform in Bolivia, <http://revista.drclas.harvard.edu/book/constitutional-reform-bolivia>.

LIJPHART Arend, Thinking About Democracy, New York: Routledge, 2008.

LINZ J. Juan, "Presidential or Parliamentary Democracy: Does it Make A Difference", The Failure of Presidential Democracy Comparative Perspectives, Ed. Juan J. Linz and Arturo Valenzuela, Londra: The Johns Hopkins, C. 1, 1994.

SARTORİ Giovanni, Karşılaştırmalı Anayasa Mühendisliği, Çeviren: Ergun Özbudun, Ankara: Yetkin, 1997.

SHUGART Matthew Soberg ve CAREY John M., Presidents and Assemblies: Constitutional Design and Electoral Dynamics, Cambridge: Cambridge University, 1992.

ŞAHİN Buket, Latin Amerika-Yakılan Bellekler, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2013.

ŞİRİN Tolga, “Yeni Bolivya Anayasası Üzerine Bazı Notlar”, Bolivya Anayasası, Hukuk, Demokrasi, Özerklik, Editörler: Mahmut Fevzi Özlüer, Ilgın Özkaya Özlüer, Tolga Şirin, Nazım Sinan Odabaşı, Ankara: Phoenix Yayınevi, Kasım 2012, s. 23-24.

TEZİÇ Erdoğan, Anayasa Hukuku, İstanbul: Beta, Ağustos 2013.

UPRIMNY Rodrigo, “Latin Amerika’da Yeni Anayasa Hukuku Dönüşümleri: Eğilimler ve Sorunlar”, Çeviren: Emine Karacaoğlu, Küresel Bakış Dergisi, Nisan 2012, Sayı 5, s. 1-25.

ÜLMAN Burak, “Bolivya’da Cocaleros Hareketini Anlamak”, Yakın Doğu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. I, S. 1, Nisan 2008, s. 169-170.

VACAFLO Almut Schilling, “Bolivia’s New Constitution: Towards Participatory Democracy and Political Pluralism?”, European Review of Latin American and Caribbean Studies, Nisan 2011.

İnternet Kaynakları

<http://www.itnsource.com>

<http://www.bbc.com/news/world-latin-america>

<http://www.electionguide.org>

<http://www.freedomhouse.org>

<http://www.ipu.org>

<http://jurist.org/paperchase/2015/09/bolivia-legislative-assembly-approves-constitutional-change-to-extend-presidential-term-limits.php>

http://news.xinhuanet.com/english/2015-11/06/c_134791619.htm

<http://outforbeyond.blogspot.com.tr/2012/11/bolivyada-toprak-ve-toprak-reformu-ne.html>